

KALMÁR MÁRTON SZOBRA

125 éve született Tömörkény István

Az életértékek írója

Vannak, akik szegényesnek, provinciálisnak tartják a magyar irodalmat, abból kiindulva, hogy Nyugaton alig ismerik alkotóinkat. Mégis meggondolandó, hogy a kincs akkor is érték, ha el van zárva. S aki kellően olvasott, beláthatja, hogy annyi irodalmi értékünk van, hogy egy egész élet is kevés szinte a megismerésére. Meglehet, ezen értékek egy része csak számunkra fontos, de ilyesmi minden kultúrában megtalálható.

Azon már aligha érdemes meditatálni, hogy vajon Tömörkény István válhatott volna-e nemzetközileg is ismertté egy olyan Európában, ahol Arany János is lokális érték maradt. Azon viszont sokkal érdekesebb, hogy vajon mi lehet a magyarázata a klasszikus magyar epika mostoha utóéletének. A próza olvasásához valóban némi időmennyiség szükséges, két tucatnyi elbeszéléshez talán még két órányi is, de higgyék el, hogy megéri ez a ráfordítás. Tömörkény István az egyik legjobb magyar elbeszélő, válogatott kötetének mindenki könyvespolcán helye lenne, következőképp az iskolai tananyagban is.

A ceglédi születésű író kétévesen került Szegedre, s néhány esztendővel eltekintve mindvégig ott élt. A siker sem csábította a fővárosba, megmaradt szegedinek. Ő ott volt otthon a világban, s benne is az ottani világ fogalmazódott meg. A szegedi emberek, a szegények, a „célszerű szegény emberek” hiteles ábrázolójának mondják, s valóban, abban a nagy áttörésben, amely a magyar parasztabrázolásban Mikszáthtal kezdődött, s Móriczban ért el újabb, áttöréserejű változást, Tömörkény István az egyik legfontosabb láncszem. Mikszáth Kálmánhoz a jó palócok és a tót atyafiak világa kötődik. Tömörkényhez a szögdediek, s a különbség elsősorban annyi, amennyi a két tájéban és az ott élő népekben található. Az erdők és a dombok a balladás romantikáját is életben tartották, az Alföld porában, a folyami életben az életharcnak nemcsak a gyakorlata, de a szellemi háttere is kietlenebb józanságú.

Ám a vereség itt is vereség, s győzelem a győzelem. Az ember nem elpusztulni akar, hanem megmaradni, s ehhez igazából nem is a csatamezőn keresi az utat, hanem a békében. Nagyon sok katonai témájú és világháborús története van az írónak, de itt is az a „célszerűség” mozgatja a szereplők gondolatait és cselekedeteit, amelyek békében is: megmaradni és embernek maradni. S mindezt úgy tudja Tömörkény megjeleníteni, hogy elkerüli mind a túlfűtött pátoszt, mind az érzelmességet. Akár drámai, akár humoros, akár e kettőt-vegyítve a hangneme, közlésmódja tárgyilagos. Az író közvetlenül alig érzékelhető, a háttérben marad, ám a lényegyet, a világképet illetően nagyon határozottan jelen van, s a demokratizmusnak kétféle értelemben is következetes képviselője. Írásai sugározzák meggyőződését arról, hogy minden ember egyenlő, s arról is, hogy ennek következtében minden emberi élet is egyenlő. S ha az élet a legfőbb érték, akkor azt óvni, őrizni kell, annál is inkább, mert békében és háborúban is elemi veszélyek fenyegetik. A századforduló elbeszélője egy újabb századfordulóhoz jutva is élő és eleven, széppé formált bölcsességeket ad át a „célszerű szegény emberek” mai utódainak.

VASY GÉZA

A csikó

Tavaly háromszor is a klinikák lakója voltam. Utoljára a sebészeti klinikán Horváth Œrs tanár úr szabadította meg epeköveimről, amelyek kétszer is begyulasztották hasnyálmirigyemet.

A műtét után a fölüléshez napokig nekem is szükségem lett arra a hevederre, amely az ágy végéhez kötve a kezem ügyében volt. Fölfigyeltem a nevére: a növérrek és a régi betegek *csikónak* hívták.

Megkérdeztem a főnővért, vajon miért? Nem tudta. Így hallotta ő is, használja, és akaratlanul is továbbadja anélkül, hogy gonolkodott volna értelmén. *Miért is nevezhetnek egy gurtnit – csikónak?*

Meglepetődött, amikor a jelentésváltozásnak, közelebről a jelentésátvitelnek e sajátos példáját elmondtam neki. S minthogy jellegzetesen vidékünkön, Szeged, Szentes, Csongrád környékén született, és magyarázatában elsősorban Tömörkény Istvánnal támaszkodhatunk, úgy gondolom, érdemes közkinccsé is tenni.

A kubikosok néprajza

Tömörkényt a maga korában „néprajzi írónak” minősítették. Azt mondták ezzel, hogy elbeszélései *egyszerre szépirodalmi alkotások és hiteles néprajzi leírások*. A legilletékesebb, Katona Imre, a kubikosok néprajzának kutatója a Tömörkény Emlékkönyvben (1966) joggal állapította meg, hogy a kubikosságról, erről a különleges gazdasági-társadalmi képződményről, amely a paraszt és a munkás között foglalt helyet, Tömörkény műveiből tudhatunk meg legtöbbet: „novelláiból a kubikosság minden lényeges kérdésére (életmód, típusok, munka, szerszámok stb.) választ kapunk, sőt útmutatása nyomán össze lehetne gyűjteni a tárgyi emlékeket, értelmezni szakkifejezéseiket”. Véleményét így summázta: „Ha egyetlen forrásunk ez a mintegy tucatnyi elbeszélés volna, akkor is rekonstruálni lehetne az egész elmúlt életformát.”

A húzókarika

A csikóról is Tömörkény adott hírt. Az elnevezés voltaképpen *tréfás eredetű*. A kubikosnak, amint a gödörből vagy a Tisza-parttól a deszkapallón (ahogy ők hívták: tolódeszkán) fölfelé tolja tele talicskáját, szüksége van segítségre: húzóra. A talicska elejébe, pontosan középtűt a kerék fölött, 4-6 cm átmérőjű karika van verve. *Új talicska irányában* (1921) című elbeszélésében Tömörkény részletesen leírja, hogy a talicskát vásárló

Rovó Ádám milyen alapos vizsgálat alá veti a húzókarikát: „Ádám a karikába akasztja az ujját, és úgy emeli a talicskát a levegőbe. Ebből megállapítható, hogy csakugyan a közepén van-e a karika. Mert ha nem volna a karika a rendes helyen, félrebillenne az eszköz. Azonban ott van, egészen ott van. Ez jó. A szege sem kivétel. *Cigányszeg*, kétágú. Helyes, maradjunk csak meg a régi igazságoknál. Vannak ugyanis újítók, akik csavaros karikaszeget csinálnak, és sróffal erősítik a tölgyfa-deszkához.

Ez nem volna hiba, de ha kint, valahol idegenben, a sróf lecsavarodik a szegről, s elvész a homokban, hol veszel mását? Jobb a cigányszeg itt, bárki bármit is beszéljen, mert annak két ága van, és a végét kétféle lehet visszaverni a fára.”

Nem először említi Tömörkény idézett novellájában a csikót. A húzókarikáról szólva itt így: „Ez az, aminél fogva meredek helyre a talicskát fölhúzni segít a kubikos társa, a csikónak nevezett gyerek. Ebbe a karikába akasztja a vaskampóját, annak hát egészen rendszeren a fejtől való talicskafal közepén kell lenni.”

Miért görbe a kubikos háta?

A csikó többnyire a kubikos fia. Ezért csikó! Reizner János Szeged történetének 3. kötetében 1900-ban írta: „Az apát mindenüvé elkíséri serdülő fia, ki vele versenyez, míg a 10-12 éves fiú az apa súlyos talicskáját előlről segít felvonszolni, minélfogva az ilyen segítőköt csikónak nevezték el.” Kivételesen arra is rákényszerülhetett a kubikos, hogy feleségét vegye igénybe húzónak.

„A csikó dolga – írta Tömörkény – zsenge korát tekintve éppoly erős, mint az apjé. Az apja talicskája elébe, a kerék felől való részben bele van verve egy vaskarika. A csikó nyakába pedig bele van akasztva egy hám, a farmatring nevezetű. Annak a végéhez oda van kötve egy hosszacska vaskapocs. A csikó ezzel a készséggel a tolódeszkán áll, ott, ahol annak a meredeksége kezdődik. Ahogy odaér a talicskával az apja, futtában beakasztja a kapcsolót a vaskarikába, s most már ketten viszik a talicskát fel a magasba, a csikó húzza, az apja tolja. Ahogy a meredeken átsegítette az apját, megy vissza a helyére, hogy a másik ziháló embert segítse fel a terhével.” (*Péter tanul*, 1905.)

A csikó a heveder másik végét a nyaklónál fogva vetette át a vállán. Ki

félvállon, ki két vállon, volt, aki a hónaljak alatt átbújtatva. De ez utóbbi nagyon előregörbítette a nyakat. Tömörkény kedves katonatársáról, a hol káplár Pappnak, hol Péternek emlegetett kubikosról sok szeretettel és együttérzéssel írta, hogy *csikóként görbült meg a háta*:

„Fárasztó munka: nagy nekifeszüléssel félíg előre van dülve, csak a lábujjhegyein jár, kezeivel olykor a deszka szélébe kapaszkodik, ilyenkor már egészen négykézláb mozog, és ő is úgy zihál és liheg, mint az apja, de azért nevetve végzi a dolgát. Neki az ez a játék, ami a többi gyereknek a fakard meg a puska: nem csak a szokásmondás szerint, de valóban kis cseléd. A munka azonban, amit végez, idő előtt öregíti. Mindenesetre erős, sőt igen erős ember lesz; az izmok hatalmasodnak benne, de a csontok meg-meggörbülnek. A lábával semmi baj, azok rendben maradnak: e kubikosok bírnak gyalogolni reggeltől napestig, amellet tolják maguk előtt a talicskát, amelybe összes útiholmijuk, subától bográcsig bele van rakva. Hanem a felsőbb csontok nem maradnak meg a maguk valóságában, a vállak megroksadnak, a hát kipúposodik, a nyak meggörbed, és a fej mindig csak a földet nézi. *Amelyből él.*”

Magyar szóban magyar múlt

Gyönyörű jelkép! *De hogyan lesz a csikóból – heveder?* A jelentésátvitelnek sajátos esetével van dolgunk. Hajdan a tűz fölé állított edénynek lába volt, ezért lett *lábás*; s így hívjuk ma is, holott régen nincs lába. Ha ma azt kérdelem: hol a *tollan?* – mindenki golyóstollat keresne, senkinek sem jutna eszébe, hogy lúdtoll után nézzen. Ahogy a toll hajdan tódtollat, a technika fejlődésével előbb acéltollat, majd töltőtollat, manapság meg magától értetődően golyóstollat jelent, úgy változott meg a csikó értelme is. A *húzóról áment a jelentése az eszköze*, a gurtnira, s onnan, ki tudja már, milyen úton-módon, *talán egy beteg kubikos elejtett szava nyomán*, átvándorolt a kórházi ágyra kötött hevederre is. Ilyen csodálatosak a nyelvi változások: *így őrzik a szavak a múltat*, a régi életformákat, mesterségeket, kiveszett munkamozzanatokat.

Tömörkény őrizte meg számunkra, s neki köszönhetjük, hogy művelődéstörténeti, néprajzi háttérrel ily részletességgel megismerhetjük.

PÉTER LÁSZLÓ

